

**УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ
ПЕРВІСНОЇ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ
ІВАНИЧІВСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Круль В.П., Ковальчук І.П.

Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича

У статті проведений аналіз формування та територіального устрою первісної поселенської мережі Іваничівського району Волинської області. На основі часово-просторових характеристик заселення запропоновані 12 етапів організації його мережі населених пунктів.

Ключові слова: поселенська мережа, населений пункт, археологічна культура.

Вступ. Іваничівський район є одним із найменших районів Волинської області, яка входить до великого за площею історико-географічного краю – Волині. Остання, як її і складова – адміністративна область, належать до тих регіонів України, де заселення та формування первісної поселенської мережі проходило за найдавніші часи – починаючи від палеоліту. Слід зауважити, що на території району, який досліджується, є населений пункт, від назви якого пішло найменування археологічної культури ранньозалізного віку – лежницької групи культури Волині. Даний факт свідчить про те, що й на нашій території люди селились віддавна і вона була одним із осередків заселення нашої держави. Окрім того, наголосимо, що аналіз формування первісної мережі населених пунктів найчастіше торкався великих адміністративно-територіальних утворень – областей, а на їхні складові – райони увага осіб не зверталася. Виходячи з цього, бачиться важливим виявити територіальні особливості складання найпершої поселенської структури саме адміністративного району, адже вона стала основою його сучасного поселенського каркасу та складовою всієї обласної поселенської системи.

Вихідні передумови. Найперше зауважимо, що аналіз формування територіальної організації первісної поселенської мережі саме Іваничівського району у публікаціях спеціально не проводився. Про нього, скажімо, йшлося у творах тих учених, які досліджували археологію України і вивчали розповсюдження тих чи інших археологічних культур, що сягали земель в т.ч. й Іваничівського району. З-поміж таких вчених-археологів відзначимо, зокрема, І. Винокура, Д. Телегіна [7], Я.Пастернака [17] та ін. До аналогічних публікацій слід віднести і фундаментальні праці з археології, де детально вивчалася територія в т.ч. і Волині [1-6]. Останній розглядався також як складова більших адміністративно-територіальних та історико-географічних одиниць (Волинська область, Волинь). Власне питаннями виявлення

археологічних культур на території Волині, як історико-географічного краю, та встановленням їхніх часових рамок займалися О. Цинкаловський [18,19], Г. Охріменко [13-16], М. Кучинко [12,13], В. Круль зі співавторами [9,10] та одноосібно [11] й, частково, торкався даної тематики у своєму історико-краєзнавчому нарисі М.Корзонюк [8].

Формулювання цілей, постановка завдання. На території теперішнього Іваничівського району знаходиться 60 населених пунктів, які й формують його сучасну поселенську мережу. Заселення території району відбувалося протягом тривалого історичного часу й є важливою умовою для визначення перебігу багатьох суспільних процесів. Так, скажімо, перші поселення з'явилися тут ще на відтинку 120 – 35 тис. р. т. н., а останнє – у 1952 році. Виходячи з цього, вивчення історичного аспекту цієї проблеми необхідне для визначення шляхів подальшого розвитку системи розселення у регіоні.

Виклад основного матеріалу. Сучасна поселенська мережа Іваничівського району Волинської області пройшла доволі тривалий проміжок часу свого складання. Виникнення і заселення його 60 населених пунктів, відбувалося впродовж тисячоліть: від палеоліту і до сьогодення. На їх утворення мала вплив низка чинників. А загалом, природні особливості даної території свідчать, що тут були дуже сприятливі обставини для існування і розвитку людей та людських громад за всіх часів. Зокрема, первісну людність післяльодовикового періоду вабила річкова артерія Західного Бугу та родюча земля Надбужжя, тому даний регіон був заселений людьми вже в ранньому кам'яному віці і впродовж багатьох тисячоліть притягав до себе різні народи Європи. Тут ішов постійний тривалий розвиток місцевого населення часто у взаємодії з прийдомим.

Первісні мешканці з великою вимогливістю підходили до вибору місця для поселення. Головну роль, при цьому, відігравали природні умови: рельєф, ґрунти, рослинність, наявність водойм, захист від пануючих вітрів, рівень ґрунтових вод, зручність сполучення тощо. Воно (поселення) мало

бути надійним укриттям, адже в давнину постійно виникала потреба захищатися від нападу ворожих племен, тому люди охоче використовували для місць свого проживання зручні для оборони місцевості. Яскравим прикладом цього є розташування с. Лежниця (на заході району), яке лежить на високому береговому мисі з крутими схилами, що оточують його з півночі, заходу і півдня, а зі сходу воно захищене глибоким яром.

Оскільки даний район знаходиться у межах Волинської лесової височини, то затоплення річковими водами поселень регіону під час повеней практично не можливе (наприклад, Західний Буг розливається переважно на польській частині сточища). Окрім того, на даній території переважає рівнинний рельєф, а не горбистий, що порізаний ярами і балками, як на більшій частині височини.

Загалом, аналізуючи географічне положення первісної поселенської мережі, варто зазначити, що вона, насамперед, формувалась на заході району. Так, першими пунктами заселення стали села Литовеж, Кречів, Бужанка, Іванів, Лежниця. Наступними були поселення Соснина, Мовники, Кропивщина, Гряди, Іваничі, Михалє, Млинище, Заставне. І найпізніше в районі замешкувалася східна його частина, зокрема теперішні села Бужковичі, Старосілля, Щенятин, Мишів.

У деяких поселеннях за весь час їхнього освоєння мали місце різні культури, що дало підстави виокремлювати їх у центри, куці і, навіть, райони заселення. Найбільшими такими куцями були населені пункти Литовеж, Кречів і Лежниця, на землях яких зафіксували, відповідно, 10, 9 та 7 археологічних культур. Помітним центром було с. Млинище із 5 археологічними культурами. Дещо меншими осередками виявилися сс. Соснина, Мовники і сучасне містечко Іваничі. Всі ці населені пункти, разом із куцями в сс. Кропивщина, Гряди, Михалє і Заставне, утворили значний за осягами західний район заселення території Іваничівського району. У його східній частині лише виділявся куц у с. Бужковичі, а також пункти в сс. Старосілля, Щенятин та Мишеві.

Принагідно зазначимо, що в області найбільшими куцями були м. Луцьк і с. Зимне (Володимир-Волинський район) із 11 і 10 археологічними культурами, а також сс. Городок і Гірка Полонка (Луцького району), що містили в собі по 8 культур. Звернемо увагу, що поселення Іваничівського району, разом із населеними пунктами Володимир-Волинського, формують один із трьох районів давнього заселення у Волинській області – південно-західний. Отже, регіон дослідження є важливим осередком складання поселенської мережі області й одним із найперш заселених.

Характер первісної поселенської мережі мав безперечний вплив на сучасну територіальну структуру населених пунктів району. Зокрема, найдавніше заселене с. Литовеж натеper є найбільшим за чисельністю мешканців сільським поселенням Іваничівського району. Також західна частина останнього має найбільшу густоту як населених пунктів, так і людності. Виняток складають лише сс. Кречів, Мовники і Заставне. Практично у межах всіх сіл району знаходяться первісні поселення, що дали поштовх до утворення тих чи інших населених пунктів (відхилення знаходяться у межах у 1 – 1,5 км). Це вказує на те, що на сучасному етапі свого існування вони розташовані на території, яка віддалена на вказану відстань від тієї, на якій село було засноване.

Виходячи з зазначеного вище нами, слід виділити 12 етапів формування поселенської мережі Іваничівського району: 120 – 35 тис. р. т. н.; 35 – 10 тис. р. т. н.; 8300 – 6500 pp. до н. е.; IV тис. до н. е.; III тис. до н. е.; II тис. до н. е.; I тис. до н. е.; 0 – IXст. н.е.; X – XIIIст.; XIV – XVIст.; XVII – XIXст.; XXст.

Впродовж *першого етапу* утворилися сс. Кречів та Литовеж, тобто 3,3% до наявних натеper населених пунктів (тут і надалі відносна величина поселень визначатиметься до кількості всіх сучасних населених пунктів). Вони займають західну частину Іваничівського району і були засновані за часів середнього палеоліту.

На *другому етапі* формування (пізній палеоліт) поселенська мережа, містилася на території трьох поселень (Кречів, Литовеж і Бужанка), що складало 5%. Всі вони розміщувалися на заході району.

Під час *третього етапу* поселенські артефакти мали місце на землях чотирьох поселень – сс. Кречів, Литовеж, Бужанка, Іванів, тобто 6,7%. На час мезоліту села і далі формувалась лише на заході району, що досліджується.

На *четвертому етапі* (у IV тис. до н. е.) поселенська мережа надалі продовжувала формуватись на заході району, але вже частково пересунулася на північ, де вона з'явилася у с. Соснина. Загалом, на цей час вона зафіксована у 7 населених пунктах, а саме: у сс. Кречів, Литовеж, Бужанка, Іванів, Лежниця, Петрове (Цуцнів) і Соснина, тобто 11,7%.

На *п'ятому етапі* виникає ще п'ять населених пунктів, двоє з яких – Гряди та Кропивщина розташовувались на півночі, Мовники – на заході, Бужковичі – на північному сході та Іваничі – в центрі. Іншими словами, можна відзначити стрімкий розвиток поселенської мережі на півночі району і формування поселень у його центрі. Сама

ж мережа у III тис. до н. е. містилася у межах дванадцятьох сіл, що становило 20%.

На шостому етапі з'явилося ще три нових поселення, які знаходились на заході (Михале і Млинище) та в центрі (Старосілля). Загалом, поселенська мережа включала в собі вже п'ятнадцять населених пунктів, тобто 25%.

У I тис. до н. е. (сьомий етап) не було зазначено утворення нових населених пунктів, але він відзначився подальшим розвитком поселень, які виникли на території району на попередньому етапі, тобто наявний на той час поселенський фонд складав 15 населених пунктів.

Надалі, впродовж восьмого етапу постало два поселення на заході району (сс. Поромів та Русовичі). Це вказує на те, що за період 0 – IX ст. н. е. поселенська мережа продовжувала формуватися на заході району та охоплювала в собі вже сімнадцять сіл, що становило 28,3%.

Важливим етапом став дев'ятий, коли утворилося сім поселень. Зокрема, такими стали сс. Заставне, Щенятин, Мишів, Старий Порицьк, Риковичі та м-ко Жовтневе. Цей етап припав на X – XIII ст. Загалом, мережа населених пунктів того часу містила двадцять п'ять поселень, які розташовувалися на території 23 сучасних населених пунктів, що склало 38,3%.

Десятий етап ознаменувався виникненням найбільшої кількості нових населених пунктів – 27 (45%). Ймовірно, через швидкі динамічні темпи розвитку сільського господарства утворилися Менчичі, Стара Лішня, Порицьк (Павлівка), Грибовиця, Жашковичі, Заболотці, Завидів, Луковичі, Милятин, Переславичі, Радовичі, Хренів, Самоволля, Клопочин, Боргнів, Верхнів, Тишковичі, Трубки, Біличі, Грушів, Іванівка, Колона, Лугове, Морозовичі, Осмиловичі, Орищі, Топилище. Хоча ці населені пункти фіксуються по всьому району, однак в його північно-східній частині вони згруповувалися найбільше: Луковичі, Радовичі, Жашковичі, Іванівка, Колона й Орищі, бо захід регіону був уже заселений. Отже, у XIV – XVI ст. поселенська мережа Іваничівського району складалась уже з 50 сіл, тобто 83,3%.

На одинадцятому етапі продовжується утворення сіл, зокрема постає п'ять поселень. Ними були поселення хутірського типу, зокрема на землях сучасних сіл Волиця Морозовицька, Шахтарське, Нова Лішня, Древині, Низкиничі. Два з цих населених пунктів – Волиця Морозовицька і Шахтарське розташовані на заході району, Низкиничі на півночі, а Нова Лішня і Древині в його центральній частині. Сама ж мережа на передостанньому етапі свого формування охоплювала 55 сіл, що складало 91,7%.

На останньому, дванадцятому, етапі (XX ст.) сформувалось лише одне поселення – місто Нововолинськ, тобто поселенська мережа містила в собі 56 населених пунктів, що становило 93,3% до всіх поселень району. Виходячи із зазначеного вище, наголосимо, що із 60 населених пунктів Іваничівського району у чотирьох із них (6,7%) відсутні відомості щодо їхньої першої писемної згадки. Отже, за дванадцять етапів формування поселенської мережі району виявлений час виникнення 56 поселень.

Висновки. Складання мережі населених пунктів Іваничівського району Волинської області пройшло за тривалий відтинок часу, який охопив 12 етапів. Найінтенсивніше дана територія заселялась за час десятого етапу (XIV – XVI ст.), коли було утворено 45% усієї сучасної поселенської мережі району. Етапами, коли найменш інтенсивно залюднювалась дана територія, були другий (35 – 10 тис. р. т. н.) та дванадцятий (XX ст.). За час їхнього тривання було утворено лише по одному поселенню, тобто 1,7%.

Список літератури

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи і раннього заліза. – К.: Наукова думка, 1982.
2. Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (энеолит, бронза і раннє залізо). – К.: Наукова думка, 1990.
3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К.: наукова думка, 1981.
4. Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (каменний век). – К.: Наукова думка, 1987.
5. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського заліза. – К.: Наукова думка, 1982.
6. Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (раннеславянський і древнерусський періоди). – К.: Наукова думка, 1990.
7. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. – Тернопіль: навчальна книга – Богдан, 2004.
8. Корзонюк М. Слідами минувшини Волині: Історико-краєзнавчий ілюстрований нарис. Бужанка, 1994, с. 94.
9. Круль В. П., Круль В. П., Добровольська С., Гадельшин О. Територіальні особливості ретроспективного заселення Волині // Наукові засади збалансованого розвитку регіону / Гол. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: В. Котвицький, 2008. – с. 124-130.
10. Круль В., Круль Г., Добровольська С. Особливості ретроспективного поселенського освоєння Волині // Науковий вісник Чернівецького національного університету: Збірник наукових праць. Вип. 391: Географія. – Чернівці: Рута, 2008. – с. 143-152.
11. Круль В. Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 382с.
12. Кучинко М. М. Археологія Волині. Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2005, с. 203.
13. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки

- Волині. – Луцьк: 1995.
14. Матеріали до вивчення неоліту Волині// Г.О. Пашкевич, Г. В. Охріменко, АН УРСР. Інститут археології. – Київ, 1990.
15. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001.
16. Охріменко Г. В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001.
17. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961.
18. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 1. – Канада, Вінніпег, 1984.
19. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 2. – Канада, Вінніпег, 1984.

В. Круль, И. Ковальчук. Условия формирования и территориальная организации первоначальной поселенческой сети Иваничевского района Волынской области. В статье проведен анализ формирования и территориальной организации первоначальной поселенческой сети Иваничевского района Волынской области. На основе временно-пространственных характеристик заселения предложены 12 этапов организации его сети населенных пунктов.

Ключевые слова: поселенческая сеть, населенный пункт, археологическая культура

V. Krul', I. Koval'chuk. Terms of initial and territorial organization network settling Ivanychi district, Volyn region. The article analyzed the formation and territorial organization of first-axes settling network Ivanychi district, Volyn region. In osno-s time-spatial characteristics of the proposed settlement of 12 stages organiza-tion of its network of settlements.

Key words: Settlement network, town, archaeological culture